

GUILLERMO ALGAZE'NİN URUK DÜNYA SİSTEMİNE DAİR ÇALIŞMALARINA ELEŞTİREL BİR BAKIŞ

Reassessing Guillermo Algaze's Uruk World System: A Critical Perspective

İnan AYDOĞAN*

Öz: MÖ 4. binyıl, Güney Mezopotamya kronolojisinde Uruk Dönemi'ni, Kuzey Mezopotamya kronolojisinde ise Geç Kalkolitik 2-5 evrelerini kapsamaktadır. Geç Kalkolitik Dönem boyunca Güney ve Kuzey Mezopotamya yerleşimleri, ekolojik şartlar ve sosyal ihtiyaçlar doğrultusunda ortaya çıkan, merkezinde tapınaklar veya anıtsal yapıların yer aldığı farklı ölçeklerde ve nitelikte karmaşık sosyo-ekonomik organizasyonlara sahne olmuştur. Bu alanlarda yürütülen arkeolojik çalışmalar, bahsi geçen yapıların temsil ettiği sistemin, uzun mesafeli ticaret, yeniden dağıtım, iş gücünün organize edilmesi vb. faaliyetler ile gündelik hayatı ve materyal kültürü şekillendirilmesinde önemli kurumlar olduğunu göstermektedir. Farklı niteliklere sahip bu yerleşimler ekseninde Mezopotamya ölçeğinde uzmanlaşma, merkezleşme, kentleşme, kültürlerarası etkileşim ve ticaret/değişim gibi kavramlar kapsamında çeşitli tartışmalar yürütülmektedir. Bunlardan biri Güney Mezopotamya kökenli bir kültür olan Uruk kültürünün, MÖ 4. binyılda Kuzey Mezopotamya ve İranın çeşitli bölgelerinde yer alan yerleşimlerde tespit edilmesiyle başlamıştır. Güneyli ve yerel toplulukların etkileşimlerini sistematik bir şekilde açıklamaya çalışan bilim insanları çeşitli modeller geliştirmişlerdir. Bu makale kapsamında bahsi geçen modellerden biri olan ve Algaze tarafından önerilen "Uruk Dünya Sistemi" incelenmiştir. Algaze'nin 1993 yılında yayınladığı "*The Uruk World System. The Dynamics of Expansion of Early Mesopotamian Civilization*" başlıklı çalışması birçok tartışmayı beraberinde getirmiş ve doksanlı yıllarda Kuzey Mezopotamya'nın farklı bölgelerindeki arkeolojik çalışmalarda elde edilen verilere dayanılarak

Abstract: The 4th millennium BC marks the Uruk Period in the southern Mesopotamian chronology and aligns with the Late Chalcolithic 2 to 5 phases in the northern Mesopotamian context. During the Late Chalcolithic Period, settlements in both Southern and Northern Mesopotamia developed complex socio-economic structures of varying scales and characteristics, often centred around temples or monumental buildings that arose in response to ecological and social demands. Archaeological research in these regions indicates that the system embodied by these structures played a central role in shaping daily life and material culture through activities such as long-distance trade, redistribution and the organisation of labour. Ongoing discussions within the context of Mesopotamia focus on concepts including specialisation, centralisation, urbanisation, cross-cultural interaction and trade or exchange, framed around the diverse characteristics of these settlements. One such discussion emerged with the discovery of Uruk material culture, originally from Southern Mesopotamia, at numerous settlement sites across Northern Mesopotamia and Iran during the 4th millennium BC. Researchers examining the interactions between southern Mesopotamian and local societies have proposed a range of models. This article focuses on the "Uruk World System" developed by Guillermo Algaze. His 1993 work, *The Uruk World System: The Dynamics of Expansion of Early Mesopotamian Civilisation*, generated extensive debate and was later widely criticised, especially in light of archaeological findings from various regions of Northern Mesopotamia. Algaze has since revised

* Arş. Gör. Dr., Kahramanmaraş Sütçü İmam Üniversitesi, İnsan ve Toplum Bilimleri Fakültesi, Arkeoloji Bölümü, inanaydogan@gmail.com. ORCID: 0000-0002-7154-8538.

Bu makale "Dicle Havzasında Uruk Kültürü: Başur Höyük Verileri Bağlamında Sosyo-Ekonomik ve Kültürel Açından Bir Değerlendirme" başlıklı doktora tez çalışmasından üretilmiştir. Çalışma TÜBİTAK-ARDEB 1001 (119K780), 2021/1 başvuru dönemi TÜBİTAK-BİDEB 2214-A doktora sırasında yurt dışında araştırma bursu ve ARIT- Machteld Johanna Mellink araştırma bursu kapsamında desteklenmiştir. Desteklerinden dolayı TÜBİTAK'a ve ARIT'e teşekkür ederim.

Makale Türü: Araştırma | Geliş Tarihi: 14.04.2025 | Kabul Tarihi: 29.04.2025 | Atıf: Aydoğan İ. 2025, "Guillermo Algaze'nin Uruk Dünya Sistemine Dair Çalışmalarına Eleştirel Bir Bakış". *Septem Artes* 3 (2025), 86-105.

sıklıkla eleştirilmiştir. Algaze, ilk dönem çalışmalarından sonra ortaya çıkartılan arkeolojik veriler ve yapılan bu eleştiriler doğrultusunda modelinde güncellemeler yapmıştır. Bu sebeple makalede, yaklaşık 40 yıllık bir geçmişe sahip olan Algaze'nin çalışmaları, ilk ve son dönem çalışmaları olarak değerlendirilmiştir.

Anahtar Kelimeler: Mezopotamya, İran, Geç Kalkolitik Dönem, Uruk Dönemi, Etkileşim Modelleri, Uruk Dünya Sistemi.

his model to address these critiques and to integrate new archaeological data uncovered after the original study. Accordingly, this article evaluates Algaze's work, developed over approximately 40 years, in two categories: early studies and later revisions.

Keywords: Mesopotamia, Iran, Late Chalcolithic Period, Uruk Period, Interaction Models, Uruk World System.

Giriş

Güney Mezopotamya kökenli bir kültür olan Uruk kültürünün MÖ 4. binyılın ikinci çeyreğinden itibaren Kuzey Mezopotamya ve İranın çeşitli bölgelerinde görülmesi birçok tartışmayı da beraberinde getirmiştir (fig. 1)¹. Uruk materyal kültürünün Kuzey Mezopotamya ve İrandaki varlığını bazı bilim insanları “Uruk Dünya Sistemi” ve “Uruk İmparatorluğu” olgularıyla ele alırken, kesin bir yargıda bulunmaktan kaçınanlar “Uruk Fenomeni” terimini kullanmayı tercih etmektedir².

SAR	Güney Mezopotamya	Wright ve Rupley 2001	Schwartz 2001	Rothman 2002a;2002b	Matthews 2003	McMahon ve Oates 2007	Brustolon ve Rova 2007	Stein 2012
GK 1	Ubaid Sonu	4300-4150	4400-4200	4300-4100	4200-4000		4200-4000	4500-4200
GK 2	Erken Uruk	4150-3800	4200-3900	4100-3800	4000-3800	4200-3900	4000-3700	4200-3850
GK 3	Orta Uruk (Erken)	3800-3500	3900-3600	3830-3600	3800-3600	3900-3400	3700-3500	3850-3700
GK 4	Orta Uruk (Geç)	3500-3350	3600-3400	3600-3400	3600-3400		3500-3300	3700-3300
GK 5	Geç Uruk	3350-3100	3400-3000	3300-3000	3400-3000		3300-3100	3300-3100

Figür 1: Kuzey Mezopotamya Geç Kalkolitik Dönem Kronoloji Önerileri.

Güneyli ve yerel toplulukların etkileşimlerini sistematik bir şekilde açıklamaya çalışan bilim insanları çeşitli modeller geliştirmişlerdir. Arkeolojik çalışmalardan elde edilen verilere dayanan bu modeller, sosyoloji, antropoloji, iktisat vb. sosyal disiplinlerin farklı alanlarından beslenmektedir. Bu modelleri birbirinden ayıran temel özellik, araştırmacıların iki topluluk arasındaki güç dengesini yorumlamalarına dayanmaktadır. Genellikle araştırmacılar, etkileşim modellerinde güneyli ve yerel topluluklar arasındaki güç dengesini asimetrik veya simetrik olarak ele almaktadır³. Bu model önerilerinden iki tanesi Mezopotamya ölçeğinde *Uruk Fenomenini* ekonomik temelde, sistematik bir modelle açıklamaya çalışmıştır. Bunlar Algaze'nin *Uruk Dünya Sistemi* modeli ve Stein'in *Ticaret Diaspora ve Mesafe-Eşitlik* modelidir⁴.

1 MÖ 4. binyıl Güney Mezopotamya kronolojisinde Uruk Dönemi, Kuzey Mezopotamya kronolojisinde ise kabaca Geç Kalkolitik Dönem'i (GKD) kapsamaktadır. Schwartz 2001; Wright – Rupley 2001; Rothman 2002a; Rothman 2002b; Matthews 2003; Brustolon – Rova 2007; McMahon et al. 2007; Stein 2012. Bu çalışma kapsamında Santa Fe'de önerilen Geç Kalkolitik Dönem terminolojisine dayanan Stein'in kronoloji önerisi benimsenmiştir. Rothman 2001, 3-5; Stein 2012, tab.1.

2 Selz 2020, 165.

3 Potts 2004, 19-20.

4 Algaze 1986a; Algaze et al. 1989; Algaze 1993; Stein 1998; Stein 1999; Stein 2001; Algaze 2001a; Algaze 2001b; Stein 2005a; Stein 2005b; Stein – Özbal 2007; Algaze 2008; Algaze 2013; Algaze 2023.

Algazé'nin "Uruk Dünya Sistemi" modeli üzerine gerçekleştirdiği çalışmalar yaklaşık 40 yıllık bir süreyi kapsamaktadır. Çalışmalarının temeli 1986 yılında bitirdiği "*Mesopotamian Expansion and Its Consequences: Informal Empire in the Late Fourth Millenium B.C.*" başlıklı doktora tezine dayanmaktadır⁵. Algaze önerilerini, 1989 tarihinde yayımlanan "*The Uruk Expansion: Cross-cultural Exchange in Early Mesopotamian Civilization*" başlıklı makalede bilim dünyasına tanıtmış, 1993 yılında yayınlanan "*The Uruk World System. The Dynamics of Expansion of Early Mesopotamian Civilization*" başlıklı kitabındaysa geliştirip sistematik bir model haline getirmiştir⁶. Bu çalışma birçok tartışmayı beraberinde getirmiş ve doksanlı yıllarda Kuzey Mezopotamya'nın farklı bölgelerindeki arkeolojik çalışmalarda elde edilen verilerle birlikte sıklıkla eleştirilmiştir. Algaze, yapılan bu eleştiriler ve doksanlı yıllarda ortaya çıkartılan arkeolojik veriler doğrultusunda modelinde güncellemeler yapmış⁷ ve son 15 yıldır Kuzey Irak'ın çeşitli bölgelerinde yürütülen arkeolojik çalışmalarda Uruk etkileşimine dair ulaşılan yeni verileri yakın dönem çalışmalarında değerlendirmiştir⁸.

Algazé'nin yaklaşık 40 yıla yayılan çalışmaları Mezopotamya'nın Geç Kalkolitik Dönemine ilgi duyan bilim insanlarının birçoğu tarafından çok iddialı bulunmuş ve sıklıkla eleştirilmiştir. Fakat bu eleştirilerin yanı sıra Algazé'nin sarf ettiği çaba, farklı disiplinlerden faydalanması, Uruk etkileşimini geniş ölçekte ele alması ve ilgili literatüre katkılarından dolayı takdir görmüştür. Bu makale, Algazé'nin görüş ve önerilerine eleştirel bir yaklaşıma sahip olmakla birlikte, çalışmalarının önemini vurgulamak için yazılmıştır. "Uruk Dünya Sistemi" hipotezlerden bağımsız olarak, bir modelin kurgulanması, savunulması ve geliştirilmesi açısından bilim insanları için önemli veriler barındırmaktadır. Buna dikkat çekmek ve bir modelin gelişimini daha iyi aktarabilmek için "Uruk Dünya Sistemi" modeli zamansal yolculuğu dikkate alınarak incelenmiş, Algazé'nin çalışmaları ilk ve son dönem çalışmalar olarak değerlendirilmiştir.

Uruk Dünya Sistemi

Algaze tarafından geliştirilen "Uruk Dünya Sistemi" modelinin kuramsal altyapısı, Wallerstein'in 1974 yılında yayınladığı "*Modern Dünya-Sistem I Kapitalist Tarım ve 16. Yüzyıl'da Avrupa Dünya-Ekonomisinin Kökenleri*" başlıklı çalışması ve Gallagher ve Robinson'un imparatorluk sistemlerine ilişkin görüşlerine dayanmaktadır⁹. Wallerstein Dünya-Sistem yaklaşımını, mini-ekonomi, imparatorluk ve dünya-ekonomi olmak üzere üç ana başlık altında ele almaktadır. Dünya-imparatorluk sistemleri tek merkezli politik yapıdan oluşurken, dünya-ekonomi sistemlerinde ekonomik unsurlar ve ticaret ön plana çıkmaktadır¹⁰. Modern Dünya-Sistem'in kökenleri 16. yüzyıl Avrupası'ndaki gelişmelere dayanmaktadır¹¹. Dünya-Sistemleri analizinin üç önemli düşünsel kaynağı vardır. Bunlar, gelişmiş merkez ile az gelişmiş çevre arasındaki ekonomik ve politik ilişkileri ele alan bağımlılık ekolü ile Marksizm ve bütünsel bir tarih yazımını anlayışına sahip Annales ekolüdür¹². Algazé'nin aşağıda detaylı olarak ele alınan çalışmalarında da bu düşünsel kaynakların etkileri hissedilmektedir. Fakat Algaze, Wallerstein'in modern dönem öncesi tarihsel süreç ile ilgili asimimetrik değişim/ticaret (*asymmetrical exchange*) ve kültürlerarası bağımlılık (*cross-cultural interdependancy*) gibi kavramları kullanmaktan kaçınmasını eleştirmektedir¹³.

Algazé'nin ilk dönem çalışmaları, Kuzey Mezopotamya ve İran'ı kapsayan geniş bir coğrafya dikkate alındığında, Uruk varlığını anlamlandırma ve bu varlığı sistematik bir ilişki örüntüsü altında ele alabilme adına az sayıda arkeolojik veriye dayanmaktadır. Kuzey Mezopotamya özelinde verilerin önemli bir kısmı Fırat Nehri'nin Suriye ve Türkiye sınırları içerisinde kalan bazı bölümlerinde 20. yüzyılın ikinci yarısında inşa edilen baraj projeleri kapsamında gerçekleştirilen arkeolojik projelere dayanmaktadır. Bu projeler

5 Algaze 1986a.

6 Algaze et al. 1989; Algaze 1993.

7 Algaze 2001a; Algaze 2001b; Algaze 2008; Algaze 2013.

8 Algaze 2023.

9 Gallagher – Robinson 1953; Robinson et al. 1961; Wallerstein 1974; Robinson 1976; Algaze 1993, 1-10.

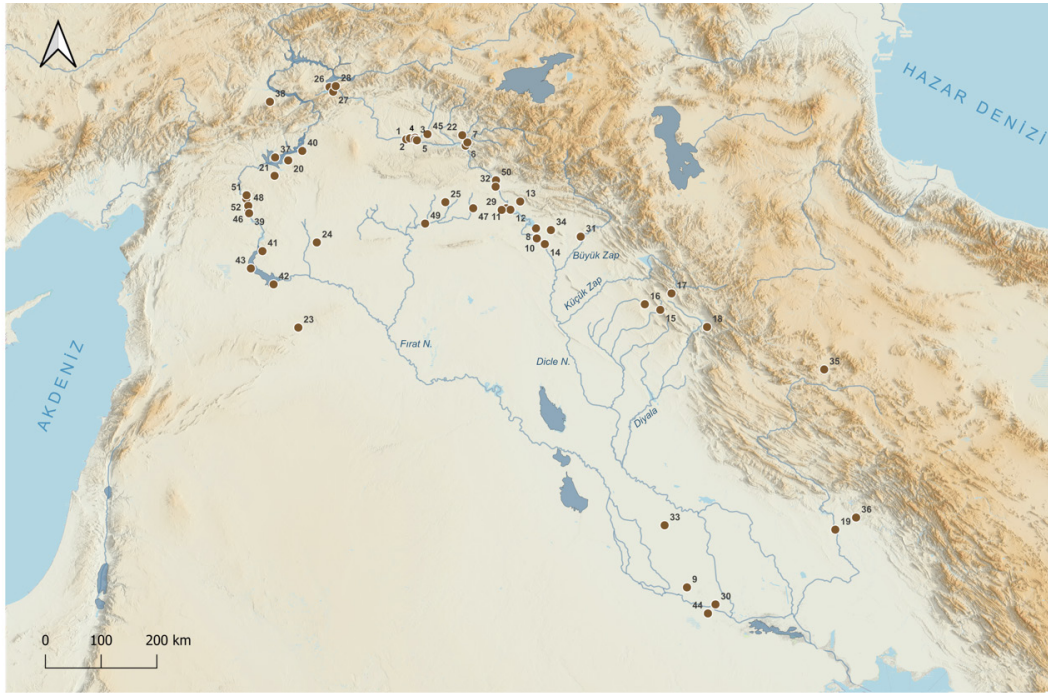
10 Wallerstein 2010, 39-41.

11 Wallerstein 2004, 45-47.

12 Wallerstein 2004, 29-44.

13 Algaze 1993, 7-9.

kapsamında Habuba Kabira, Jebel Aruda, Tell Sheikh Hassan ve Hassek Höyük'te ortaya çıkartılan güçlü Uruk varlığı, dönemin arkeoloji bilgisi açısından ezber bozan veriler sağlamıştır¹⁴ (fig. 2). Dönemin arkeoloji literatürüne göre, Güney ve Kuzey Mezopotamya arasındaki bu boyutta bir etkileşimin MÖ 3. binyılın ikinci yarısından önce gerçekleşmiş olması öngörülmeyen bir bilgidir¹⁵. İran özelinde ise, Godin Tepe, Choga Mish ve Susa yerleşimlerdeki kazılar ve Güneybatı İranda gerçekleştirilen yüzey araştırmaları Uruk etkileşimine dair önemli veriler sunmuştur¹⁶. Güney Mezopotamya'da ise Uruk kültürünün merkezi olarak kabul edilen, Uruk yerleşiminde yürütülen arkeolojik kazı çalışmaları kutsal alanlarla sınırlı kalmış, verilerin büyük bir çoğunluğu yüzey araştırmalarıyla elde edilmiştir¹⁷. Özetle Algaze'nin ilk dönem çalışmalarını inşa ettiği arkeoloji literatüründe, Kuzey Mezopotamya ve İranda etkileşimin arkasındaki temel motivasyonun, hammadde açısından yeterli kaynaklara sahip olmayan güneyin, bu eksikliklerini giderme doğrultusunda çevre bölgelerle kurduğu ticaretin olduğu düşünülmektedir¹⁸. Ayrıca hızlı ve kısa süreli bir etkileşimin gerçekleştiği kabul edilmektedir¹⁹.

1. Giricano Höyüğü	11. Tell Abu Dahir	21. Kurban Höyük	31. Kavrator	41. Jebel Aruda
2. Kenan Tepe	12. Jubaniyah	22. Başur Höyük	32. Basorin	42. Sheikh Hasan
3. Salat Tepe	13. Muqable	23. Al-Kawm2 – Caracol	33. Nippur	43. Habuba Kabira
4. Aşağı Salat Höyüğü	14. Ninive	24. Hammam at Turkman	34. Tepe Gawra	44. Eridu
5. Müslümantepe Höyüğü	15. Girdi Qala	25. Tall Lailan	35. Godin Tepe	45. Gre Migro
6. Çattepe Höyük	16. Logardan	26. Tepecik	36. Chogah Mish	46. Karkamış
7. Türbe Höyük	17. Kani Shaie	27. Norşuntepe	37. Samsat	47. Tell Hamoukar
8. Tell Karrana	18. Gurga Çiya	28. Korucutepe	38. Arslantepe	48. Şadi Tepe
9. Uruk	19. Susa	29. Tall el-Hawa	39. Tell Jerablus Tahtani	49. Tell Brak
10. Tell Muhammed Arab	20. Karadut Mevkii	30. Ur	40. Hassek Höyük	50. Rubaikale
				51. Hacmebi
				52. Zeyintli Bahçe

Figür 2: Geç Kalkolitik Dönem Mezopotamya'daki Önemli Yerleşimler (Aydoğan 2025, Harita 1).

14 Behm-Blancke 1987; Boese 1995; Helwing 2002; Akkermans – Schwartz 2003, 190-203; van Driel – van Driel-Murrey 2023a; Murrey 2023b.

15 Oates 1993, 403, 411; Rothman 1993, 163.

16 Le Brun 1971; Johnson 1973; Weiss – Young 1975; Le Brun 1978; Wright – Johnson 1985; Delougaz – Kantor 1996.

17 Adams – Nissen 1972; Adams 1981; Nissen 2002, 1-7.

18 Oates 1993, 403.

19 Rothman 2001, 5.

Algaze, sosyo-politik ve ekonomik olarak karmaşıklaşmış kentlerin bulunduğu Güney Mezopotamya'yı 'merkez' olarak ele alırken, sosyo-politik ve ekonomik organizasyonların daha az karmaşık olduğunu düşündüğü Kuzey Mezopotamya ve İranı 'çevre' olarak değerlendirmektedir²⁰. Ona göre merkezde yer alan kentlerin karmaşık siyasi organizasyonlarını sürdürebilmesi için ihtiyaç duyduğu kaynaklara erişiminde, çevre bölgelerle kurmuş olduğu ilişkiler önemlidir. Bu yüzden çevre bölgelerdeki Uruk kültürel varlığını, asimetrik değişim mekanizmasına dayanan Uruk yayılımının bir sonucu olarak görmektedir²¹. Asimetrik değişim/ticaret mekanizmasının odağında ise bitmiş üründen çok hammaddeye erişim yatmaktadır. Algaze, asimetrik değişim/ticaretin çevre toplulukların ekonomisini kırılğan hale getirdiğine ve sosyal organizasyonlarını kaçınılmaz bir şekilde çöküşe sürüklediğine dikkat çekmektedir. Bunun nedeni olarak çevrenin aşırı kullanımı sonucu kaynakların tükenmesi, işgücünün işlenmiş ürün elde etmeye yönelik farklı uzmanlıklara sahip bir organizasyona evrilmesine olanak sağlayacak şekilde yönlendirilmesi yerine hammadde çıkarmaya odaklanması, buna bağlı olarak sosyo-ekonomik karmaşıklığın artmasının kısıtlanması ve sınırlı sayıda malın ihracatından oluşan dar bir pazarın oluşmasını görmektedir²². Merkez ise bu asimetrik ilişki sayesinde ekonomik, sosyal ve politik açılardan güçlenmektedir²³. Merkezin çevre ile kurduğu bu ilişkinin temelinde politik bağlar yerine ekonomik bağlar bulunmaktadır²⁴.

Algaze ilk dönem çalışmalarında, merkezin çevre ile kurduğu ilk ilişkileri Susa'nın da içerisinde bulunduğu İran'ın Huzistan bölgesindeki Susa Ovasının Orta Uruk Evresinde kolonize edilmesiyle gerçekleşmiş olduğunu, Geç Uruk Evresiyle birlikte de Kuzey Mezopotamya'da Uruk materyal kültürünün görülmeye başladığını vurgulamaktadır²⁵. Susa Ovasındaki Uruk varlığını kolonizasyonun bir sonucu olarak değerlendiren Algaze, Kuzey Mezopotamya'daki Uruk varlığını ise, bölgenin tamamının kontrolünü ele geçirmekten çok, yerel Geç Kalkolitik topluluklar tarafından kontrol edilen ticaret rotaları üzerindeki seçilmiş yerleşimlerin kontrolünün devralınması olarak görmektedir²⁶. Uruk varlığının görüldüğü bu yerleşimler önemli ticari ağlar üzerinde bulunan, geçit işlevine sahip topluluklar geçit toplulukları (*gateway communities*) olarak ele alınmıştır²⁷. Uruk kültürünün görüldüğü yerleşimleri, sınırlı sayıda Uruk materyalinin görüldüğü yerel yerleşimler ve Uruk materyal kültürünün baskın olarak görüldüğü yerleşimler olmak üzere iki başlık altında toparlayan Algaze, ikinci grupta yer alan yerleşimleri işlevlerine göre koloni (*enclave*), istasyon (*station*) ve uç karakol (*outpost*) olmak üzere üçe ayırmıştır. Uruk kolonileri, önemli ticari rotalar üzerinde bulunan ve yerel Geç Kalkolitik yerleşim hiyerarşisinde üstte yer alan yerleşimlerin güneyliler tarafından ele geçirilmesinden (Tell Brak, Ninive ve Samsat) ve yerel Geç Kalkolitik topluluklar tarafından iskan edilmemiş alanlarda kurulan (Habuba Kabira ve Jebel Aruda) yerleşimlerden oluşmaktadır²⁸. İç bölgelerde yer alan Uruk yerleşimleri ise istasyon olarak ele alınmıştır. Bu istasyonların görevi, bölgesel bir hakimiyet sağlamaktan çok, yerel toplulukların kontrol ettiği iç bölgelerde yer alan, ticaret yapmaya istekli yerel topluluklarla koloni kentleri arasında aracı olmaktır. Uç karakollar ise, Kuzey Mezopotamya'nın Dicle ve Fırat Havzaları dışında kalan alanlar ve İranın dağlık bölgelerinde, kara yollarının üzerinde yer alan, bölgesel kontrolü sağlamayı amaçlayan yerleşimlerdir²⁹.

Koloni yerleşimleri, kuzey-güney hattındaki nehir ve doğu-batı doğrultulu kara rotalarının kesiştiği önemli noktalarda konumlanmaktadır³⁰. Bu koloniler yerel Geç Kalkolitik yerleşimlere oranla daha büyük ve karmaşık bir yapılanmaya sahipken, çevrelerinde kırsal nitelikli, küçük boyutlu uydu yerleşimler bulunmaktadır³¹. Algaze ilk dönem çalışmalarında koloni yerleşimleri olarak, Fırat hattında Samsat

20 Algaze 1993, 4-10, 110.

21 Algaze et al. 1989, 574; Algaze, 1993, 95-96.

22 Algaze 1993, 104-107.

23 Algaze et al. 1989, 572.

24 Algaze 1993, 97.

25 Algaze et al. 1989, 574-577; Algaze, 1993, fig. 46.

26 Algaze 1993, 97.

27 Algaze 1993, 61.

28 Algaze et al. 1989, 577.

29 Algaze 1993, 53, 97.

30 Algaze 1993, fig. 21.

31 Algaze et al. 1989, 577; Algaze, 1993, 24.

Höyük, Şadi Tepe, Kum Ocağı, Tiladir Tepe, Habuba Kabira-Güney, Tell Qannas, Jebel Aruda ve Sheikh Hassan; Habur Bölgesi'nde Tell Brak; Dicle hattında ise Ninive'yi belirtmiştir³². İstasyon yerleşimlerinin boyutları, koloni yerleşimlerine oranla daha küçüktür. Kuzey-güney doğrultulu ticaret rotalarının geçtiği su kenarlarında konumlanan istasyonlar, hem kolonilerin kendi aralarında ve güneyle yaptığı ticarete bir ara durak olurken, hem de yerel toplulukların Uruk ticari ağına katılmalarında aracı rolü de üstlenmektedir³³. Fırat ve Belih suları üzerinde 13 adet yerleşim muhtemel istasyon olarak ele alınmıştır³⁴. Bu yerleşimler arasından sadece Hassek Höyük ve Tell Qrayada arkeolojik kazılar gerçekleştirilmişken, diğerleri yüzey araştırmaları sonucu tespit edilmiş yerleşimlerdir³⁵. Habur Bölgesi'ndeki istasyonların tespiti ve dağılımı, dönemin arkeolojik bilgisinden kaynaklı verilerin yetersizliğinden dolayı, daha az bilinmekte ve çoğunlukla yüzey araştırmalarından elde edilen sonuçlara dayanmaktadır. Aşağı Habur'da yer alan Tell Fadgami kuzey-güney ve doğu-batı yol ağlarının üzerinde bulunması ve yüzey araştırmalarında bulunan Uruk seramiklerinin çeşitliliğinden dolayı istasyon olma olasılığı yüksek bir yerleşim olarak ele alınmıştır³⁶. Dicle üzerinde ise Basorin istasyon olması muhtemel yerleşim olarak işaretlenmiştir³⁷. Uç karakol olarak ele alınan yerleşimler gerek boyutları gerekse yerel toplulukların çoğunlukta bulunduğu bölgelerde yer almasından dolayı istasyonlar ile benzerlik göstermektedir. İki adet yerleşim uç karakol, bir adet yerleşim ise muhtemel uç karakol olarak değerlendirilmiştir. Bunlardan iki tanesi İranda bulunan Godin Tepe ve Tepe Sialk'tır. Bu iki yerleşim de tarihi İpek Yolu'na yakınlıklarından dolayı önemli bir konumda yer almaktadır. Üçüncü yerleşim ise Suriye Çölü'nde bulunan El-Kwom 2'dir³⁸.

Algaze, yukarıda kısaca işlevleri ve konumlarından bahsedilen yerleşimlerin çeşitli hammaddelerin güneye aktarılmasında kilit rol oynadığını belirtmektedir. Amanos Dağları'ndan kereste (?), Batı Toroslardan gümüş ve obsidyen, Doğu Toroslardan gümüş, bakır ve lapis lazuli Fırat hattı üzerinde bulunan koloni yerleşimleri tarafından güneye ulaştırılmaktadır. Tell Brak ve Ninive üzerinden, Doğu Toroslardan elde edilen bakır, gümüş, altın (?), alçıtaşı ve obsidyen ticareti gerçekleştirilmektedir. Suriye-Mezopotamya ovalarından köle/iş gücü, alabaster, alçıtaşı, bitümlü kireçtaşı, kireçtaşı, bazalt, ham ya da işlenmiş çakmaktaşı ve bitümen koloniler aracılığıyla güneye aktarılmaktadır. İran Platosundan güneye, kereste (?), bakır, altın (?), lapis lazuli, obsidyen, alçıtaşı ve mermer Kuzey Irak ve Ninive üzerinden, alabaster, klorit, karnelyan ve akik İpek Yolu - Tepe Sialk ve Susa üzerinden taşınmaktadır. Batıda yer alan çöllerden ise değerli ve yarı değerli taşlar doğrudan güneye ulaştırılmaktadır³⁹.

Algaze, çevrede gerçekleşen Uruk etkileşimini anlamlandırmada, merkez bölgedeki gelişmeleri kapsayan bütüncül bir açıklamanın dünya sistemi kavramının kullanımıyla gerçekleşebileceğini söylemektedir⁴⁰. Dünya sistemi modelinde merkez bölgede rekabet halinde birden fazla kentin olduğu bir kurguya yer verilmektedir. Güney Mezopotamya'da gerek askeri faaliyetler ve esir alma sahnelerini içeren mühür ve mühür baskıları gerekse yüzey araştırmaları, birbiriyle rekabet içerisinde olan ve çevrede kendi ikmal hatlarını oluşturmaya çalışan kentleri işaret etmektedir⁴¹. Kentlerin kendi ikmal hatlarını oluşturmada ticari diasporaların önemli bir rolü vardır. Ticari diasporalar, kentlerin ortaya çıkışından sonraki süreçte kültürlerarası alışverişin kurumsallaşmış, yaygın bir formudur⁴². Algaze, çevrede yer alan koloni, istasyon ve uç karakol yerleşimlerinin varlığını, Curtin'in ticari diaspora kavramı ile açıklamaktadır⁴³. Bu ticari diasporaların yerel topluluklar ile kurduğu ilişkide, hammaddenin kaynağından çıkartılması ve taşınması gibi zorluklardan kaynaklı belirli bir oranda iş birliği önemlidir. Algaze, hammaddenin yerel topluluklar

32 Algaze 1986b; 1993, 25-41, tab. 1-2.

33 Algaze et al. 1989, 579; Algaze, 1993, 48-53, 62.

34 Algaze 1993, fig. 22.

35 Algaze 1993, 48-50.

36 Algaze 1993, 50-51, fig. 24.

37 Algaze 1993, 52-53, fig. 24.

38 Algaze et al. 1989, 579-580, fig. 3-4; Algaze 1993, 53-56, tab. 1-2.

39 Algaze 1993, 75-84, tab. 3.

40 Algaze 1993, 116-117.

41 Algaze 1993, 115, fig. 47.

42 Curtin 1984, 2.

43 Algaze 1993, 113; Curtin 1984.

tarafından çıkarılmasına izin veren güneylilerin, yerel toplulukları ticarete ikna etmeye çalıştıklarını veya koloni yerleşimleri üzerinden ticarete zorlamış olabileceğine değinmektedir⁴⁴.

Yukarıda kısaca çerçevesi çizilmeye çalışılan Algazé'nin ilk dönem çalışmalarına çeşitli eleştiriler gelmiştir. Örneğin Schwartz, Tell Brak ve Ninive yerleşimlerinin Uruk kolonisi olarak ele alınmasını çok cesur bulurken, Algazé'nin uzun mesafeli ticarete kolonilere neden ihtiyaç duyulduğuna dair tatmin edici bir açıklama yapmadığını belirtmektedir⁴⁵. Stein ve Wattenmaker da bu yerleşimlerin güneyliler tarafından değil, bir sosyal strateji olarak güneyli yönetim anlayışını benimseyip üretim süreçlerine ve sosyal organizasyonlarına uyarlayan yerel elitler tarafından yönetilmiş olabileceğini düşünmektedir⁴⁶. Benzer bir uyarıyı yapan Pollock, Algazé'nin Uruk materyal kültürü varlığından yola çıkarak güneyli toplulukların çevredeki varlığını kanıtlamasını eleştirmiş, yerel toplulukların güneylilerin materyal kültürüne öykünerek bu materyal kültürü üretmiş olabileceğini vurgulamıştır⁴⁷. Stein, merkez ve çevre ile kurulan asimetrik ilişki anlayışını eleştirmekle birlikte, yerelin edilgen olarak ele alınmasının, bu topluluklara ait iç dinamikleri maskeleyeceğine dikkat çekmektedir⁴⁸. Wright, çevrede yer alan koloni yerleşimlerin bulunduğu alanlardaki tarımsal potansiyele vurgu yaparak, sadece önemli ticari rotalar üzerinde bulunmaları üzerine kurulan öneriye karşı çıkmaktadır⁴⁹. Lamberg-Karlovsky, Tepe Yahya VA ve Tal-i Iblis'de kontekt dışı olarak tespit edilen az sayıda devrik ağızlı çanakdan yola çıkarak İran'ın doğusunun Uruk yayılımına dahil edilmesini yetersiz bulmaktadır⁵⁰. Young'da Algazé'nin İran ile ilgili değerlendirmelerinde yaptığı kronolojik hatalara değinirken, Zagrosları aşan doğu-batı eksenli yolların az sayıda olduğunu belirtmektedir⁵¹. Weiss, Algazé'nin belirttiği ve merkezin ithal ettiği hammaddelerin bir kısmının, merkeze yakın bölgelerde bulunduğu veya güneylilerin o dönem için ihtiyaç duymadığı hammaddeleri içerdiğini söylemektedir⁵². Oates ise merkezin hayati önem taşıyan hammaddeler konusunda bir eksikliğin olmadığını, ithal edilen hammaddelerin daha çok statü belirten ürünlere dönüştürüldüğünü söylemektedir. Ayrıca mimaride ve alet endüstrisinde kullanılan çoğu kayacın yakın bölgelerde mevcut olduğunu belirtmektedir⁵³.

Stein ve Wattenmaker, Algazé'nin ticaret kurgusu üzerinden kuramını dayandırdığı Dünya-Sistem ve bağımlılık ekolünü uyarlayış biçimini eleştirmişlerdir⁵⁴. Algaze, Mezopotamya'da tarih boyunca görünen merkezileşme, yayılma ve ani çöküş döngüsünü, merkez ile çevre arasındaki dengesiz kaynak dağılımıyla ilişkilendiren görüşüne karşı iç dinamiklerle de bu döngünün gerçekleşebileceğini söylemektedir⁵⁵. Algazé'nin, geç dönem yazılı kaynaklara da dayanarak, merkezin çevreye ihraç ettiği ürünler arasında tahıl, tekstil, işlenmiş deri, kurutulmuş balık ve hurmaya yer verilmesi de eleştirilmiştir. Öncelikle, yazılı kaynaklara dayanan geç dönem örneklerinde de bu ürünlerin, çevreden çok merkez bölge içerisindeki yerleşimlere yönelik olduğu görülmektedir. İkinci olarak, hurma hariç, bu ürünlerin çevre bölgelerde bulunabilir olması Algazé'nin ticari kurgusunu sarsmaktadır. Buna ek olarak, Algazé'nin asimetrik değişim kurgusuna dayanak olarak sunduğu çevrenin sadece hammadde ihraç ettiği görüşü de erken veya çağdaş çevre yerleşimlerde tespit edilen metalürjik faaliyetler örnek gösterilerek eleştirilmektedir⁵⁶. Bu durum, çevrede Uruk materyal kültürün görülmesi ile karmaşıklığın artmasının ilişkili olduğuna dair "ikincil gelişme" görüşünü de sorgulanır kılmaktadır. Çünkü Algaze, etkileşim sonrası yerel topluluklarda yükseldiğini iddia ettiği sosyal karmaşılaşmanın bir göstergesi olarak uzmanlaşmayı önermektedir⁵⁷.

44 Algaze 1993, 114-115.

45 Algaze et al. 1989, 596-597.

46 Stein – Wattenmaker 1990, 68.

47 Pollock 1994, 1482.

48 Stein 1999, 10-26.

49 Wright 1995, 151.

50 Algaze et al. 1989, 595-596.

51 Young 1995, 84-85.

52 Algaze et al. 1989, 597-598.

53 Oates 1993, 407-408.

54 Stein – Wattenmaker 1990.

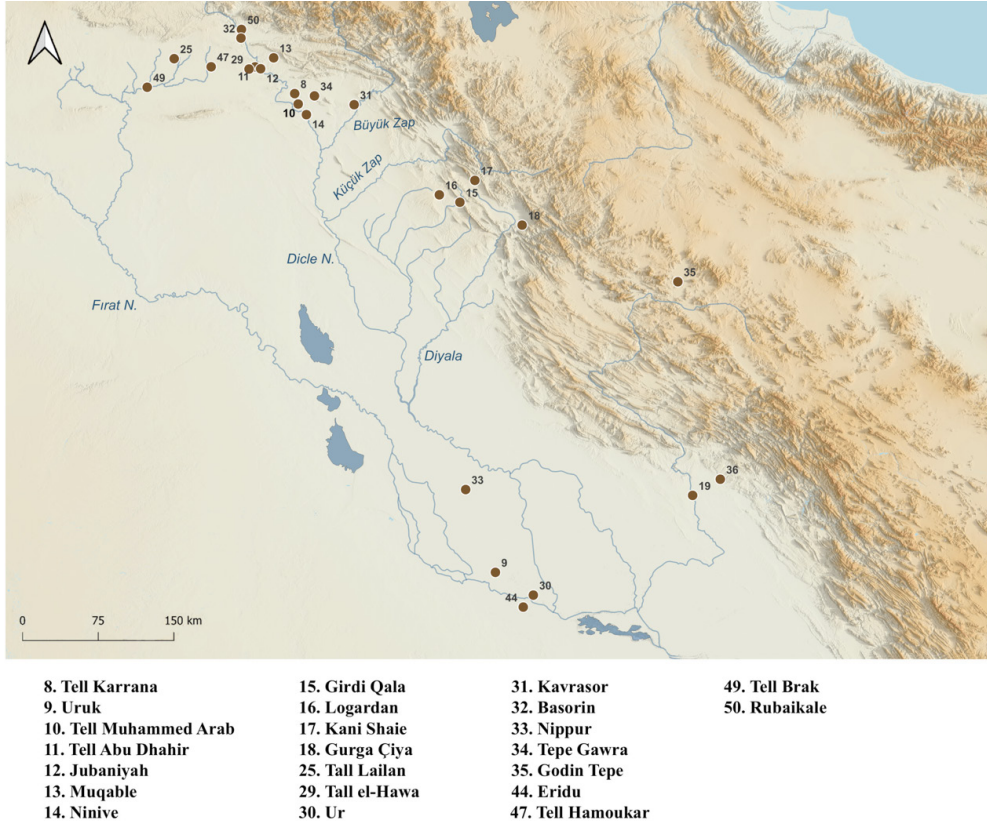
55 Stein – Wattenmaker 1990, 66.

56 Stein – Wattenmaker 1990, 67.

57 Stein – Wattenmaker 1990, 68.

Sonuç olarak Algaze'nin ilk dönem çalışmaları, asimetrik değişim, dolaşımda olan hammaddeler, bunların işlenme durumları, ikincil gelişme, arkeolojik verilerin eksik ve yanıltıcı yorumlanması, yerel toplulukların sosyo-ekonomik organizasyonlarına eksik yer verme gibi başlıklarda ciddi eleştiriler almıştır. Doksanlı yıllarda çevre bölgelerde gerçekleştirilen arkeolojik çalışmalar sonucu daha somut verilere dayanan güçlü eleştiriler de yapılmıştır. Bunların başında Arslantepe VII. tabakasına ait tapınak yapılarının ve bu yapılarla ilişkilendirilen karmaşık sosyo-ekonomik organizasyonun ortaya çıkarılması sonucu iç dinamiklerle belirli bir oranda karmaşıklığa ulaşmış yerel Geç Kalkolitik bir yerleşimin varlığı gelmektedir. Ayrıca Tell Sheikh Hassan, Hacinebi ve Logardan'daki arkeolojik çalışmalar sonucu çevre bölgelerdeki Uruk etkileşiminin düşünüleninden daha erken başlaması daha uzun soluklu bir etkileşimin olduğunu göstermektedir. Hacinebi A ve B1 tabakalarındaki uzun mesafeli ticarete işaret eden veriler, mühür ve mühür baskıları gibi yönetim araçları ile metalürji, taş alet endüstrisi vb. uzmanlaşmanın varlığının kanıtlanması ise yerel Geç Kalkolitik toplulukların etkileşimden önce belirli derecede karmaşık sosyal organizasyonlara sahip olduğunu göstermektedir⁵⁸. Ayrıca Uruk etkileşimine dair birçok öneri çalışmaların yoğunluğundan dolayı Fırat Havzası ve İrandaki arkeolojik verilere dayanmaktadır. Bu durum Algaze'nin önerisi için de geçerlidir.

Uruk etkileşimine dair Dicle Havzası'ndaki yeni veriler yaklaşık 20 yıllık bir araştırma geçmişine sahiptir (fig. 3). Türkiye toprakları içerisinde kalan Kuzey Yukarı Dicle Havzası'nda Ilısu Barajı ve HES Projesi kapsamında gerçekleştirilen arkeolojik kazı ve yüzey araştırmaları projelerinden birisi olan Başur Höyük'te tespit edilen Geç Uruk etkisi ve Irak sınırları içerisinde kalan Güney Yukarı Dicle Havzası'nda yer alan Logardan, Girdi Qala ve Kani Shaie yerleşimlerdeki arkeolojik kazılar ile Erbil Ovası'nda yürütülen arkeolojik yüzey araştırmalarından elde edilen sonuçlar Uruk etkileşimine dair literatüre önemli katkılar sağlamıştır⁵⁹.

Figür 3: Geç Kalkolitik Dönem Güney Yukarı Dicle Havzası'ndaki Önemli Yerleşimler (Aydoğan 2025, Harita 3).

58 Boese 1995; Frangipane 1997; Stein 1999; Helwing 2002; Ur et al. 2007; Rothman – Badler 2011; Rothman 2013; Vallet 2020; Baldi 2022.

59 Tome et al. 2016; Vallet 2020; Renette et al. 2021; Baldi 2022; Aydoğan 2022; Aydoğan 2025; Aydoğan et al. 2022.

Logardan ve Girdi Qala yerleşimlerinden elde edilen veriler Uruk etkileşiminin düşünülenden yaklaşık olarak 200 yıl daha önce Dicle Havzasında gerçekleştiğini göstermiştir. Uruk kültürünün Güney Mezopotamya dışında ilk defa görüldüğü Geç Kalkolitik 2 evresinin sonlarından başlayıp, Geç Kalkolitik 4 evresinin içlerine kadar tarihlenen bu tabakalar, anıtsal mimarisi, seramik üretim alanları, hem yerel hem de güneyli toplulukların yaşadığına dair verileriyle birlikte güneyli ve yerel toplulukların etkileşimlerine dair önemli veriler sunmaya adaydır. Yaklaşık olarak 500 yıllık bir zamana yayılan bu tabakalarda gözlemlenen seramik geleneğindeki değişimlerin Güney Mezopotamya'da görülen değişimlerle eş zamanlı ve paralel olması önemlidir⁶⁰. Seramik geleneğindeki bu değişimler güney ile kurulan ilişkilerin sürekliliğine ve gücüne işaret etmektedir. Konum itibarı ile Dicle'ye bağlı bir su sistemi olan Tavuk Çayı üzerinde ve Zagros Sıradağlarına yakındır. Bu coğrafi konum Güney Yukarı Dicle Havzasında, Geç Kalkolitik Dönem boyunca kendini tekrar eden bir seçimin ilk örneklerini oluşturmaktadır. Geç Kalkolitik 4-5 evrelerine tarihlenen Kani Shaie yerleşimi de benzer bir konumdadır. Kani Shaie yerleşiminde bulunan mühür baskılı numerik tablet üzerinde yer alan nehir taşımacılığını betimleyen sahne dikkate değerdir⁶¹. Bu betimleme, Uruk etkileşiminin görüldüğü yerleşimlerin su sistemlerinden lojistik olarak da faydalandıklarını göstermektedir. Erbil Bölgesi sınırlarında gerçekleştirilen Erbil Ovası Arkeolojik Yüzeysel Araştırması (EPAS) kapsamında tespit edilen seramik repertuarında Geç Kalkolitik 1-2 evrelerine ait seramik kültürü Kuzey Mezopotamya ile benzerlikler gösterirken, Geç Kalkolitik 3-5 evrelerine ait Güney Mezopotamya kökenli Uruk seramikleri baskın hale gelmiştir. Ayrıca Uruk etkili veya Uruk seramiklerinin bulunduğu yerleşimlerin kilometre başına düşen oranının Güney Yukarı Dicle Havzasında yer alan tüm araştırma alanlarından daha fazla olduğu görülmüştür. Gerek seramik geleneğinde Uruk geleneğinin baskın olması gerekse yerleşimlerin fazlalığından dolayı araştırmacılar, Erbil Ovasının Uruk çekirdek bölgesinin kuzey sınırını oluşturduğu tezini önermektedir⁶².

Algaze, yukarıda kısaca değinilen arkeolojik verilere dayanarak üç noktayı ön plana çıkarmıştır. Bunlar, Logardan, Girdi Qala, Tell Sheikh Hassan ve Hacinebi yerleşimlerinin de kanıtlandığı gibi etkileşimin Dicle Havzasında Geç Kalkolitik 2/Erken Uruk sonu, Fırat Havzasında ise Geç Kalkolitik 4/Orta Uruk evresinde başlamasıyla kronolojik kapsamın genişlemesi, Tell Brak ve Tell Hamoukar gibi kazılardan elde edilen verilerle MÖ 4. binyıl ilk yarısında sadece güneyde değil, kuzeyde de kentsel ölçekte yerleşimlerin varlığının kanıtlanması ve MÖ 4. binyılın ikinci yarısında Güney Mezopotamya yerleşimlerinin nüfus yoğunluğu, sosyal karmaşıklık gibi konularda çevre bölgelerdeki yerleşimlere kıyasla daha büyük bir atılım yaşamasıdır⁶³. Öne çıkardığı bu noktalar doğrultusunda kuramında da kısmen değişiklikler yapan Algaze, son dönem çalışmalarında Güney Mezopotamya'daki değişimlere daha fazla ağırlık vermiş, çevre bölgelerdeki etkileşimin boyutu ve aktörlerinde kısmi değişikliklere giderek modelindeki ekonomik bakış açısını yeni kavramlarla desteklemiştir⁶⁴.

MÖ 4. binyılın ilk yarısında Mezopotamya'nın genelinde kentsel ölçekte yerleşimlerin varlığını kabul eden Algaze, MÖ 4. binyılın ikinci yarısında Güney Mezopotamya'nın, çevre bölgelere kıyasla, sosyo-ekonomik karmaşıklık ölçeğinde gözlemlenen keskin artışın nedenlerini sorgulamıştır⁶⁵. Algaze'nin son dönem çalışmalarında bu konuya önem vermesi bir rastlantı değildir. "Uruk Dünya Sistemi" modelinin önemli dayanaklarından birisi de gelişmiş merkez ve gelişmemiş/az gelişmiş çevre arasındaki ilişkidir. Ekonomik temelini bağımlılık ekolünden alan bu etkileşim ağları, doğası gereği asimetrik değişim ilişkilerini bünyesinde barındırmaktadır. Modelini asimetrik değişim ilişkileri üzerine kurgulaması, tutarlı bir hipotez oluşturma açısından, Algaze'ye önemli alanlar açmıştır. Algaze, 1990 ve 2000'li yıllarda ortaya çıkan yeni verilerle birlikte gelişmişlik ölçeği üzerine kurduğu bu önemli dayanaktan kısmen vazgeçmek zorunda kalmıştır. MÖ 4. binyılın ilk yarısında Güney ve Kuzey Mezopotamya'da kentsel niteliğe sahip yerleşimler olduğunu kabul ederken, tartışmanın düzlemini MÖ 4. binyılın ikinci yarısına

60 Vallet 2020; Baldi 2022.

61 Tome et al. 2016, 430, fig. 5.

62 Ur et al. 2021, 217-218.

63 Algaze 2001b, 46-47, 64-68; Algaze 2013, 69.

64 Algaze 2001a; 2001b; Algaze 2008; Algaze 2013; Algaze 2023.

65 Algaze 2001b, 64-65; Algaze 2013, 69.

kaydırıp, güneyin daha gelişmiş olduğunu belirterek hiyerarşik ilişki düşüncesinden vazgeçmemiştir⁶⁶. Algaze bu düşüncelerini temellendirirken, Güney Mezopotamya'da gerçekleştirilmiş arkeolojik yüzey araştırmalarından da faydalanmıştır⁶⁷.

Adams'ın Güney Mezopotamya'da bulunan Nippur ve Uruk hinterlandlarında gerçekleştirdiği yüzey araştırmaları, Geç Uruk döneminde Nippur Bölgesinde küçük boyutlu köylerin sayısında düşüş olduğunu, Uruk bölgesinde ise bu tipteki yerleşim sayılarının arttığını göstermektedir. Adams bu durumu, Güney Mezopotamya'nın kuzeyinden güneye doğru gerçekleşmiş olabilecek bir göç hareketi ile açıklamaktadır⁶⁸. Uruk'un güneyinde kalan Eridu ve Ur kentlerinin bulunduğu alanlarda gerçekleştirilen yüzey araştırmaları, Erken Uruk evresi için önemli bir kent olan Eridu'nun Geç Uruk evresinde terk edildiğini göstermektedir⁶⁹. Wright ve Johnson'un Susa Ovası'nda gerçekleştirdiği yüzey araştırmaları da Geç Uruk evresinde yerleşik nüfusta bir düşüş olduğunu belirtmektedir⁷⁰. Kouchoukos ve Wilkinson'ın Kuzey Cezire, Güney Mezopotamya ve Susa Ovası'nda gerçekleştirilmiş yüzey araştırmalarını tekrar ele alıp karşılaştırmalı değerlendirdiği çalışması da benzer sonuçlar vermektedir⁷¹. Uruk ve çevresinde yerleşik nüfus dönem boyunca istikrarlı bir şekilde gelişirken, yaklaşık olarak MÖ 3300'lerde keskin bir şekilde artmıştır. Kuzey Cezire ve Susa bölgelerinde MÖ 3700 civarı, Nippur bölgesinde ise MÖ 3500 civarı zirve yapan nüfus yoğunluğu, belirtilen tarihlerden itibaren düşüş eğilimine geçmiştir⁷². Algaze nüfus yoğunluklarındaki bu değişimleri Uruk ve hinterlandına doğru gerçekleşmiş olduğunu önerdiği göç hareketleriyle açıklamaktadır⁷³. Uruk kentlerinin başını çektiği bölge içi, bölgeler arası ticaretin ve bunun doğurduğu düzenli bir şekilde artan iş gücü ihtiyacı gibi yan sonuçların bu göç hareketlerini dönem boyunca teşvik etmiştir⁷⁴.

Çevre bölgelerdeki Uruk varlığının iki aşamalı bir yayılımın sonucu olduğunu belirten Algaze, ilk aşamaya yine Susa Ovası'nın kolonizasyonunu koymaktadır⁷⁵. İkinci aşama olan Kuzey Mezopotamya ve dağlık alanlardaki Uruk varlığını, erken çalışmalarında önerdiğinin aksine, Susa Ovası'nın kolonizasyonun başlamasından hemen sonraya tarihlenmektedir. Ayrıca, erken çalışmalarının aksine, Kuzey Mezopotamya'daki yerel topluluklar "kentleşme ve toplumsal karmaşıklık geleneklerini geliştirme sürecinde olan topluluklar" olarak ele alınmıştır⁷⁶. Algaze'nin değişiklik yaptığı bir diğer önemli konu ise etkileşimin doğasına dair olmuştur. Geç Kalkolitik 5/Geç Uruk evresi öncesi ve Geç Kalkolitik 5/Geç Uruk evresindeki etkileşimin farklı karakterlere sahip olduğunu savunan Algaze, ilk aşamadaki Uruk varlığını, Stein'in önerdiği gibi, kolonizmin olmadığı kolonilere bağlamaktadır⁷⁷. Ona göre bu evredeki etkileşimde devlet dışı aktörler önemli bir rol oynamış ve bu aktörlerin var olan ticaret ağlarına eklenmesiyle bir sistem kurulmuştur. Geç Kalkolitik 5/Geç Uruk evresindeki yayılımın ise devlet destekli daha sistematik bir doğası olduğuna değinen Algaze, Habuba Kabira-Güney, Tell Qannas, Jebel Aruda gibi hızlı bir şekilde inşa edilmiş, büyük boyutlu, iyi planlanmış kentleri ve Habur Bölgesi'nde yer alan Tell Brak, Tell Hamoukar gibi yerleşimlerin ele geçirilmesi için gerekli olan, devlet ölçeğinde bir organizasyonun sağlayabileceği caydırıcı bir askeri güç ile lojistik desteği kanıt olarak sunmaktadır⁷⁸. İlk dönem çalışmalarında çevre bölgelerdeki Uruk etkisi görülen yerleşimleri koloni, istasyon ve uç karakol olarak adlandıran Algaze,

66 Algaze 2008, 117-122.

67 Algaze 2013, 71.

68 Adams 1981, 70-72, fig. 15-16.

69 Wright 1981, 325-326, fig. 18.

70 Wright – Johnson 1975, 276, tab. III.

71 Kouchoukos – Wilkinson 2007.

72 Kouchoukos – Wilkinson 2007, 16-18, fig. 10.

73 Algaze 2008, 102-109; Algaze 2013, 74-75. Kuzey Cezire ve Güneybatı İranda'nın nüfus yoğunluklarındaki azalmanın bir nedeni olarak merkeze doğru göçü önerir. Buna ek olarak Kouchoukos (1998, 252-255) ve ayrıca Kouchoukos ile Wilkinson'ın (2007, 18) dikkat çektiği, Uruk Dönemi ticari ürünleri arasında önemli bir yeri olan yün kumaşa olan talebin, çevre bölgelerde göçebe hayvancılığı teşvik etmesi sonucu nüfus yoğunluğunun azaldığına dair görüşlerini de gerçekçi bulmaktadır.

74 Algaze 2001b, 49; Algaze 2008, 91-92.

75 Algaze 2013, 82.

76 Algaze 2013, 83.

77 Stein 2005a; Algaze 2008, 71-72; Algaze 2013, 85.

78 Algaze 2008, 73; Algaze 2013, 85.

yakın dönem çalışmalarında küçük ticaret diasporaları, ele geçirilen yerleşimler ve koloni olarak kurulan kentler adlandırmasını tercih etmiştir⁷⁹. En erken örnekler olan küçük ticaret diasporaları, güneyin ihtiyaç duyduğu hammaddelere sahip veya hammaddelere giden güzergahlar üzerinde yer alan yerel toplulukların baskın olduğu alanlarda veya büyük bir Geç Kalkolitik merkeze çok yakın konumda kurulmuştur. Bu yerleşimler Geç Kalkolitik 5/Geç Uruk evresine tarihlenmektedir. Algaze, ilk dönem çalışmalarında yerel toplulukların hakim olduğu, önemli ticari rotaları üzerinde bulunan Kargamış ve Ninive yerleşimlerini bu başlık altında değerlendirirken, son dönem çalışmalarında Tell Brak ve Tell Hamoukar yerleşimlerini örnek olarak göstermiştir. Koloni olarak kurulan yerleşimler ise Geç Kalkolitik 4/Orta Uruk evresine tarihlenen Tell Sheikh Hassan ve Geç Kalkolitik 5/Geç Uruk evresine tarihlenen Habuba Kabira-Güney, Tell Qannas ve Jebel Aruda'dan oluşmaktadır⁸⁰.

Algaze, Mezopotamya'daki erken kent ekonomilerinin büyümesinin üç aşamada gerçekleştiğini belirtmektedir. İlk aşama Ubaid sonu-Erken Uruk evrelerine tarihlenmektedir. Bu aşamada dar bir ürün yelpazesinde uzmanlaşmış bölgeler bulunmaktadır. Kuzey Mezopotamya keten bazlı tekstil, Güney Mezopotamya yün bazlı tekstil ve Basra Körfezi'ne yakın olan yerleşimler kurutulmuş balık, kümes hayvanları, sazlık gibi ürünleri işlemeyip ticaretini yapmaktadır. İkinci aşama, MÖ 4. binyılın ortalarına tarihlenmektedir. Bu aşamada ürün yelpazesi ve kaynak ihtiyacı bakımından birbiriyle rekabet etmeye başlayan yerleşimler ortaya çıkmaktadır. MÖ 4. binyılın ikinci yarısını kapsayan üçüncü aşama ise bölge içi rekabetin iyice artması sonucu ürün çeşitliliğini artırma adına farklı hammadde arayışına giren ve yeni pazarlar arayan yerleşimler ile karakterize edilmektedir⁸¹. Algaze üçüncü aşamayı tanımlayan iki etkenden bahsetmektedir. Bunlar, dış pazarda da karşılık bulabilecek yünlü kumaş, hayvansal, tarımsal ve kurutulmuş balık gibi çeşitli ürünler ile çevreye doğru gerçekleştirilecek karayolu ticaretinde önemli bir kolaylık sağlayacak eşeğin evcilleştirilmesidir⁸².

Algaze, Heilbroner ve Mokyr tarafından gerçekleştirilen çalışmalarda vurgulanan teknolojik gelişmelerin sosyal sonuçları ve ekolojik bağlamın teknolojik değişimlere olan etkilerine ait görüşleri üzerinden, Güney Mezopotamya'nın MÖ 4. binyılın ikinci yarısında neden farklılaştığını açıklamıştır⁸³. Yüzyıllarca süren asimetrik değişim ilişkilerinin doğrudan veya dolaylı olarak şekillendirdiği merkezin toplumsal yapısı, çevreye oranla, sadece hacim olarak büyük değil, aynı zamanda kalabalık, çok kültürlü demografik bir yapıyı yönetecek entelektüel birikime ve çevre bölgelerdeki topluluklarla da ilişkileri kendi çıkarları doğrultusunda sürdürebilecek kapasiteye sahiptir. Buna olanak sağlayan toplumsal örgütlenme teknolojileri, Güney Mezopotamya'nın zengin alüvyonlarının sağladığı çevresel olanaklara dayanan, ihracata dayalı ekonominin çarpan etkisidir⁸⁴. Algaze ekonominin bu çarpan etkisini temellendirmek için Goldstone'un Smithci Büyüme (*Smithian Growth*) yaklaşımını kullanmaktadır⁸⁵. Smithci Büyüme, uzun mesafeli ticaret, kentleşme ya da nüfus yoğunluğuyla birlikte gelen uzmanlaşma yoluyla yüksek üretkenliğe dayalı bir büyüme ve kişi başına düşen gelirin arttığı bir ekonomik büyümedir. Bu büyümeye teknolojik gelişmeler yeterli düzeyde eşlik edemediği zaman, uzmanlaşma, ticaret veya nüfus yoğunluğu belirli bir seviyeye ulaştığında büyüme durmaktadır. Kısa süreli bu kazanımlar yerini uzun bir ekonomik durağanlığa veya çöküşe bırakmaktadır⁸⁶. Algaze'ye göre, MÖ 4. binyılın ilk yarısında Smithci Büyüme Mezopotamya genelinde görülürken, Kuzey Mezopotamya'da bu süreç kısa sürmüş ve yerini yaklaşık bin yıllık bir duraklama evresine bırakmıştır. Güney Mezopotamya'da ise bu büyüme, MÖ 4. binyılın sonuna kadar devam etmiş ve kısa süreli bir durağan evreden sonra MÖ 3. binyılın ilk çeyreğinde büyümeye tekrar başlamıştır⁸⁷.

79 Algaze 2013, 83.

80 Algaze 2008, 69-70; Algaze 2013, 83-84.

81 Algaze 2008, 64-65.

82 Algaze 2008, 65-68.

83 Heilbroner 1967; Mokyr 1990; Algaze 2001a, 199-200; Algaze 2008, 127.

84 Algaze 2001a, 215; Algaze 2008, 123-142; Algaze 2023, 66.

85 Goldstone 2002; Algaze 2013, 86; Algaze 2023, 64-65.

86 Goldstone 2002, 324-325.

87 Algaze 2013, 88.

Algaze, Güney Mezopotamya'daki uzmanlaşma, istihdam ve nüfus artışını farklı şekillerde destekleyen dört etkiden bahsetmektedir⁸⁸. Birinci etki, ham veya yarı işlenmiş kereste, metal ve taş gibi metallerin ekonomik çıktıya dönüştürülmesi için gerekli olan iş gücü ihtiyacıdır. İkinci etki olarak üretim sürecinde farklı alanlarda çok sayıda istihdam, yoğun emek ve uzmanlaşma gerektiren yün üretiminin ithal bir ürün olan yünle desteklenmesi gelmektedir. Bu durum yoğunlaşan ticaretle beraber çeşitlenen hem ithal edilen hem de ihraç edilen hammaddelerin işlenme ihtiyacına dayalı ekonomik büyümenin yanı sıra ithal ikamenin bazı durumlarda daha kârlı hale gelmesiyle büyümeyi ve farklı uzmanlaşmaya dayalı yinelemeli kalkınma döngülerinin yenilenmesini getirmektedir. Sonuç olarak vasıflı ya da vasıfsız kölelerin/tutsakların iş gücüne katılması yoluyla üretimde maliyeti düşürme ve uzmanlıkları çeşitlendirme fırsatı doğmaktadır. Bu etkilere bağlı olarak ortaya çıkan Smithci büyüme, doğası gereği, sürdürülebilir değildir. Bunun en önemli nedeni büyümenin sürekli olarak ithal kaynak akışına bağlı olmasıdır⁸⁹. Uruk sisteminin çöküşünü de bu bakış açısıyla açıklayan Algaze, sonun başlangıcı olarak, Geç Uruk Evresi'nin sonlarına doğru çevre bölgelerdeki Uruk uç karakolların devre dışı kalmasına işaret etmektedir. Çöküşün gerçekleşmesini MÖ 4. binyılın sonuna tarihlenen Algaze, Uruk yerleşiminin Geç Uruk ve Cemdet Nasr'a tarihlenen tabakalarındaki alan kullanımını ve mimari anlayıştaki farklılıklara dikkat çekmektedir⁹⁰.

Algaze son dönem çalışmalarında "Uruk Dünya Sistemi" önerisinin ana hatlarını savunmaya devam etmiş ve argümanını güçlendirmek için ilk dönem çalışmalarında detaylandırmadığı konulara yoğunlaşmıştır. Önerdiği modele yapılan ve arkeolojik verilere dayanan eleştirilerin önemli bir kısmını kabul edip modeline uyarlayan Algaze, çevredeki Uruk varlığını asimetrik etkileşime bağlayan, güneyin baskın olduğu ilişki modelinden vazgeçmemiştir. Bu yüzden erken çalışmalarına gelen eleştirilerin bir kısmı hala güncelliğini korurken, son dönem çalışmalarında ele aldığı yeni konular ve yaklaşımlara gelen eleştirilere yer vermiştir. Örneğin Frangipane, Algaze'nin Kuzey Mezopotamya'yı tek bir yapı olarak ele almasını eleştirmekte, Arslantepe gibi yerleşimler düşünüldüğünde Kuzey Mezopotamya'nın Geç Kalkolitik 4-5 evrelerinde herhangi bir düşüş yaşanmadığını belirtmekte, Arslantepe VIa örneğinde olduğu gibi yönetsel karmaşıklık düzeyinin Güney Mezopotamya örnekleri ile neredeyse aynı seviyede olduğunu söylemektedir⁹¹. Algaze bu eleştiriye kısmen kabul etmiş ve 2023 yılında yayınladığı çalışmasında Kuzey Mezopotamya'nın Geç Kalkolitik 1-3 evrelerinde önemli derecede sosyal karmaşıklık sergileyen küçük ve büyük boyutlu merkezlerin varlığına değinmiştir. Buna ek olarak kentsel olarak ele alınabilecek yerleşimlerin Yakın Doğu ölçeğinde Kuzey Mezopotamya'da daha erken ortaya çıktığına değinmektedir⁹². Algaze'nin güneyin çevre bölgelere oranla daha büyük ölçüde kentleşmeye sahne olmasının arkasındaki itici faktör olarak uzun mesafeli ticareti ön plana çıkarması da ayrı bir eleştiri konusu olmuştur. Frangipane, alüvyal alanlardaki tarımsal potansiyelin, büyük boyutlu, kentsel nitelikteki yerleşimlerin ortaya çıkması için uzun mesafeli ticarete oranla daha önemli olduğuna dikkat çekmektedir. Ayrıca Mezopotamya'nın genelindeki sosyo-ekonomik yapı, emek ile birincil ekonomik ürünlerin merkezileşmesi ve yönetilmesi üzerinden kurgulanmıştır. Bu doğrultuda rekabet ticaret yolları üzerinde hakimiyet kurmaktan çok, emek ve gıda tedariki üzerinde hakimiyet kurmaya yönelik olmalıdır⁹³. Bir diğer eleştiri ise Güney Mezopotamya'nın ekonomik gelişmişliğinin nedenleri için kullandığı büyük ölçekli tekstil üretimi veya uzun mesafeli ticarete bireysel girişimlerin varlığını Er Hanedanlar III dönemiyle kurduğu analogije dayandırmasıdır⁹⁴.

Değerlendirme ve Sonuç

Algaze'nin "Uruk Dünya Sistemi" başlıklı çalışması, modele getirilen eleştiriler ve Algaze'nin modelini dayandırdığı arkeolojik literatüre de yer verilerek detaylı bir şekilde ele alınmaya çalışılmıştır. Çalışma

88 Algaze 2013, 87.

89 Algaze 2013, 87-88.

90 Algaze 2013, 88.

91 Frangipane 2011, 300.

92 Algaze 2023, 46.

93 Frangipane 2011, 301.

94 McMahan 2010, 134.

kapsamında Algazé'nin ilk ve son dönem çalışmalarına bir bütün olarak değinilmesinde iki neden vardır. Birincisi yukarıda detaylı olarak verilen, Algazé'nin modeline yapılan ve arkeolojik verilere dayanan eleştiriler üzerine, Algazé'nin bu eleştirileri son dönem çalışmalarında arkeolojik kanıtları dikkate alarak modelinde güncellemelere gitmesidir. İkinci neden ise Algazé'nin 40 yıla yayılan çalışmalarında konuya yaklaşımı ve beslendiği kuramlar açısından bir tutarlılık göstermesidir. Her ne kadar son dönem çalışmalarında Dünya-Sistem analizlerine fazla yer vermese de, bu analizlerin yükseldiği merkez-çevre ilişkisi, ticaret gibi ekonomik temellere dayanan gelişim modeli, merkez-çevre arasındaki asimetrik güç anlayışı hem erken hem de geç dönem çalışmalarının önemli bir kısmını oluşturmaktadır. Bu yüzden makale kapsamında, Algazé'nin tüm çalışmaları "Uruk Dünya Sistemi" başlıklı çalışması çatısı altında ele alınmıştır. Son olarak modelin değerlendirilmesi, Algazé'nin yeni arkeolojik verileri modeline uyarlamasında kullandığı yol ve kuramsal çatısını koruma amacıyla, gösterdiği tutum çerçevesinde yapılmıştır.

Algazé'nin ilk dönem çalışmalarının ortaya çıktığı dönemin arkeolojik literatüründe Uruk etkileşiminin Geç Kalkolitik 5/ Geç Uruk evresinde olduğu ve kısa sürdüğü bilinmektedir. Ayrıca bu evre günümüzde de Uruk etkili materyalin Kuzey Mezopotamya ve İranda en yoğun görüldüğü ve Habuba Kabira ve Jebel Aruda gibi önemli koloni yerleşimleriyle temsil edildiği bir evre olarak ele alınmaktadır. Hacinebi, Tell Sheikh Hassan ve Tell Brak'ta doksanlı yıllarda tespit edilen Geç Kalkolitik 4 evresine tarihlenen Uruk etkili materyal kültür ile, yakın dönemde Logardan ve Girdi Qala yerleşimlerinde ortaya çıkartılan Geç Kalkolitik 2 evresine tarihlenen Uruk etkili materyal kültürün tespiti sonucunda, Algaze Uruk etkileşimini iki aşamalı olarak değerlendirmektedir. Birinci aşamada Stein'in ticaret diaspora modeline yakın duran Algaze, merkez ve çevre arasında daha ılımlı bir etkileşime işaret etmektedir. İkinci aşamada ise Algazé'nin güç kullanmaya ve zorlamaya dayalı asimetrik ilişkiye sahip merkez-çevre anlayışı neredeyse aynı kalarak son dönem çalışmalarında da varlığına devam etmektedir. Benzer durum Algazé'nin gelişmiş merkez ve az gelişmiş çevre anlayışı için de kısmen geçerlidir. İlk dönem çalışmalarında çevre bölgeler az gelişmiş olarak ele alınmış ve kentleşme ile karmaşık sosyal organizasyonların temas sonrası ikincil gelişme olarak gerçekleştiğine değinilmiştir. Her ne kadar son dönem çalışmalarında Kuzey Mezopotamya'nın Geç Kalkolitik 1-3 evrelerinde kentleşme ve karmaşık sosyal organizasyonlara sahip olma gibi başlıklarda ön planda olduğunu kabul etse de Geç Kalkolitik 4-5/Orta-Geç Uruk evrelerinde Güney Mezopotamya'da, çevre bölgelere kıyasla, sosyo-ekonomik karmaşıklık ölçeğinde gözlemlenen keskin bir artışa vurgu yapmaktadır. Eş zamanlı olarak çevre bölgelerde ise bir durağanlık yaşandığını belirtmektedir. Özetle etkileşimin en yoğun görüldüğü ve ilk dönem çalışmalarının kronolojik kapsamını oluşturan Geç Kalkolitik 5/ Geç Uruk evresi için gelişmiş merkez ve az gelişmiş çevre anlayışını son dönem çalışmalarında da korumaktadır. Algazé'nin tüm çalışmalarında Dünya-Sistem analizinin etkileri hissedilmektedir. Özellikle son dönem çalışmalarında yer verdiği Smithci Büyüme, Mezopotamya genelinde sosyo-ekonomik gelişmeleri açıklarken kullandığı önemli bir kavramdır. Her ne kadar Algaze bu kavrama ilk dönem çalışmalarında yer vermese de Wallerstein, Marksist iktisatçılar tarafından Neo-Smithci olmakla eleştirilmiştir⁹⁵. Wallerstein'a getirilen temel eleştiri kapitalizmin gelişiminde uzun mesafeli ticaret ve bunun getirdiği ekonomik avantajlara sınıf mücadelesine oranla daha fazla yer vermesidir.

Algazé'nin Wallerstein'ın Dünya-Sistem yaklaşımını ele alış biçimi, temel kavramların yerinde kullanımı ve farklı boyutlarıyla kendi çalışmasında yer vermesinde izlediği yol oldukça tutarlıdır. Wallerstein'ın yaklaşımıyla ayrıştığı noktalarda da Dünya-Sistem analizleri çatısı altında dönen tartışmalar ekseninde kalmıştır. Bu açıdan bakıldığında teknik olarak başarılı bir uyarlama olduğu söylenebilir. Fakat bu kavramların arkeolojik verilerle desteklenmesi aşamasında tartışmalı noktalar hala oldukça fazladır. İlk olarak materyal kültüre dayanarak model içerisinde yerleşimlere atfedilen roller gelmektedir. Güncel verilerle birlikte güneyli ve yerel topluluklar arasındaki etkileşimin yaklaşık olarak 700 yıllık bir sürece sahip olduğu bilinmektedir. Bu geniş zaman aralığı yerel ve güneyli topluluklar arasındaki etkileşim sürecinde fikirlerin, yönetimin, üretim teknolojilerinin ve beğenilerin birbirine geçtiği melez bir kültürün ortaya çıkması için yeterli bir süre sağlamaktadır. Helwing'in Hasek Höyük Geç Kalkolitik 5 seramikleri üzerinde gerçekleştirdiği detaylı çalışmalar bunun güzel bir örneğidir. Helwing, melezleşme

95 Brenner 1977.

(*hybridization*) olarak adlandırdığı bu süreci tanımlarken yerel ve güneyli seramik üretim süreçlerindeki teknolojinin iç içe geçtiği, girift bir seramik kültürünün altını çizmektedir⁹⁶. Bu yüzden yerel bir yerleşimin yönetiminin güneyli topluluklar tarafından devralınması veya o yerleşimde güneyli toplulukların yaşaması gibi çıkarımlar için daha dikkatli olunması gerekir.

İkinci olarak bazı arkeolojik verilerin yorumlanmasında Algaze diğer güçlü ihtimalleri göz ardı etmektedir. Örneğin Algaze, Geç Kalkolitik 5 evresinde Tell Brak ve Tell Hamoukar gibi yerel Geç Kalkolitik topluluklara ait bazı önemli yerleşimlerin zorla ele geçirildiğini söylemektedir⁹⁷. Fakat Tell Brak'ın ilgili tabakaları, höyüğün büyüklüğü göz önüne alındığında, kısıtlı alanlarda ortaya çıkartılmıştır. Tell Hamoukar'ın yangın tabakaları yaklaşık olarak MÖ 3500'e tarihlendirilmektedir ve çok sayıda sapan tanesi bu tabakalarda bulunmuştur⁹⁸. Yerleşimin üst seviyeleri erozyon nedeniyle yoğun bir şekilde tahrip olduğu için, yıkım sonrası ne olduğuna veya bu yıkıma kimlerin sebep olduğuna dair veriler sağlıklı değildir. Yıkılan binaların içlerine geç dönemlerde açılan çöp çukurlarında sadece Uruk çanak çömleğinin bulunması ve Tell Hamoukar'ın önemli ticaret yolları üzerinde yer alan, obsidyen, metal vb. çeşitli ürünlerin üretildiği bir yerleşim olmasından yola çıkan Reichel, tahribattan güneyliler veya Dicle Nehri üzerinde yer alan bir Uruk kolonisinin sorumlu olabileceğini önermektedir⁹⁹. Ur ise, bölgede bulunan orta ve büyük boyutlu Tell Brak, Tell Leilan ve Tell al-Hawa gibi yerleşimlere dikkat çekerek, bölgesel bir çekişmenin böyle bir sonuca neden olabileceğini ileri sürmektedir¹⁰⁰.

Üçüncü olarak, Algaze'nin önerisinde kritik öneme sahip bazı açıklamaların arkeolojik verilerin yetersizliğinden dolayı daha çok varsayımsal veya analogik çıkarımlara dayanmasıdır. Bu durum özellikle Güney Mezopotamya'nın MÖ 4. binyılın ikinci yarısında sosyo-ekonomik açıdan gösterdiği hızlı büyümeyi açıklarken kullandığı Smithci Büyüme ve yinelemeli kalkınma döngülerini temellendirdiği tekstil üretimine dair kanıtlarında kendini göstermektedir. Algaze III. Ur Dönemi tekstil üretiminin boyutu ve özelliklerinden yola çıkarak MÖ 4. binyılın ikinci yarısına bir projeksiyon çizmektedir¹⁰¹.

Sonuç olarak, bu tartışmalı noktalar Algaze'nin önerisinin oldukça varsayımsal ve kırılğan bir model olarak algılanmasına neden olmaktadır. Fakat ileride gerçekleştirilecek arkeolojik kazılar ve yüzey araştırmalarıyla birlikte ilgili dönemle alakalı arkeolojik verilerin artması hem Algaze'nin önerisine yönelik düşüncelerin değişmesi hem de farklı bir Dünya-Sistem analizi uyarlaması için ciddi bir potansiyele sahiptir.

96 Helwing 1999.

97 Algaze 2008, 69-70.

98 Reichel 2009, 20, fig. 6, 8.

99 Reichel 2009, 27-29.

100 Ur 2010, 398.

101 Algaze 2008, 77-92.

KAYNAKÇA

- Adams 1981 R. McC. Adams, *Heartland of Cities: Surveys of Ancient Settlement and Land Use on The Central Floodplain of The Euphrates* Chicago, 1981.
- Adams – Nissen 1972 R. McC. Adams, H. J. Nissen, *The Uruk Countryside: The Natural Setting of Urban Societies*, Chicago, 1972.
- Akkermans – Schwartz 2003 P. M. M. G. Akkermans, G. M. Schwartz, *The Archaeology of Syria. From Complex Hunter-Gatherers to Early Urban Societies (cal. 16,000-300 BC)*, Cambridge, 2003.
- Algaze 1986a G. Algaze, *Mesopotamian Expansion and Its Consequences: Informal Empire in the Late Fourth Millennium B.C.*, Yayınlanmamış Doktora Tezi, University of Chicago, Chicago, 1986.
- Algaze 1986b G. Algaze, “Habuba on the Tigris: Archaic Nineveh Reconsidered”, *Journal of Near Eastern Studies* 45/2, 1986, 125-137.
- Algaze 1993 G. Algaze, *The Uruk World System: The Dynamics of Expansion of Early Mesopotamian Civilization*, Chicago, 1993.
- Algaze 2001a G. Algaze, “Initial Social Complexity in Southwestern Asia: The Mesopotamian Advantage”, *Current Anthropology* 42/2, 2001, 199-233.
- Algaze 2001b G. Algaze, “The Prehistory of Imperialism: The Case of Uruk Period Mesopotamia”, *Uruk Mesopotamia and its Neighbors: Cross-Cultural Interactions in the Era of State Formation*, ed. M. S. Rothman, 2001, 27-83.
- Algaze 2008 G. Algaze, *Ancient Mesopotamia at the Dawn of Civilization: the Evolution of an Urban Landscape*, Chicago, 2008.
- Algaze 2013 G. Algaze, “The End of Prehistory and the Uruk Period”, *The Sumerian World*, ed. H. Crawford, 2013, 68-94.
- Algaze 2023 G. Algaze, “The Transregional Origins Of Early Mesopotamian Civilization”, *The ‘City’ Across Time: emergence, developments, and social, economic political, cultural and health impact (Rome, 8-10 June 2022)*, ed. M. Frangipane, 2023, 43-76.
- Algaze et al. 1989 G. Algaze, B. Brenties, A. B. Knapp, P. L. Kohl, W. R. Kotter, C. Lamberg-Karlovsky, G. M. Schwartz, H. Weiss, R. J. Wenke, R. P. Wright, A. Zagarell, “The Uruk Expansion: Cross-cultural Exchange in Early Mesopotamian Civilization [with Comments and Reply]”, *Current Anthropology* 30/5, 1989, 571-608.
- Aydoğan 2022 İ. Aydoğan, “MÖ 4. Binyıl Sonunda Yukarı Dicle Bölgesi'nin Uruk Kùltürü İle Etkileşimi”, *MÖ III. Binyılda Anadolu*, eds. M. Işık, E. Fidan, A. Türker, M. A. Yılmaz, 2022, 699-720.
- Aydoğan 2025 İ. Aydoğan, *Dicle Havzası'nda Uruk Kùltürü: Başur Höyük Verileri Bağlamında Sosyo-Ekonomik ve Kùltürel Açısından Bir Değerlendirme*, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ege Üniversitesi, İzmir, 2025.
- Aydoğan et al. 2022 İ. Aydoğan, M. Batihan, H. Sađlamtimur, “On the Edge of Mesopotamia: The Presence of Uruk and Uruk-Related Material Culture in the Upper Tigris Region”, *Late Chalcolithic Northern Mesopotamia in Context. Papers from a Workshop held at the 11th ICAANE in Munich, April 5th 2018 (Subartu XLVIII)*, eds. J. S. Baldi, M. Iamoni, L. Peyronel, P. Sconzo, 2022, 165-178.

- Baldi 2022 J. S. Baldi, "Bits of Uruk Before and Outside the Uruk Colonial Sphere: The Qara Dagh Area and Some Early Thoughts on a Reassessment of the Uruk Expansion", *Late Chalcolithic Northern Mesopotamia in Context. Papers from a Workshop held at the 11th ICAANE in Munich, April 5th 2018 (Subartu XLVIII)*, eds. J. S. Baldi, M. Iamoni, L. Peyronel, P. Sconzo, 2022, 123-150.
- Behm-Blancke 1987 M. Behm-Blancke, "Die Ausgrabungen auf dem Hassek Höyük im Jahre 1985", 8. *Kazi Sonuçları Toplantısı*, Cilt 1, 1987, 139-144.
- Boese 1995 J. Boese, *Ausgrabungen in Tell Sheikh Hassan: 1. Vorläufige Berichte über die Grabungskampagnen 1984-1990 und 1992-1994 (Schriften zur Vorderasiatischen Archäologie, Bd. 5)*, Saarbrücken, 1995.
- Brenner 1977 R. Brenner, "The Origins of Capitalist Development: a Critique of Neo-Smithian Marxism", *New Left Review* 104, 1977, 25-93.
- Brustolon – Rova 2007 A. Brustolon, E. Rova, "The Late Chalcolithic Period in the Tell Leilan Region: A Report on the Ceramic Material of the 1995 Survey", *Kaskal* 4, 2007, 1-42.
- Curtin 1984 P. D. Curtin, *Cross-cultural Trade in World History*, Cambridge, 1984.
- Delougaz – Kantor 1996 P. Delougaz, H. J. Kantor, *Chogha Mish Volume I The First Five Season Excavations 1961-1971*, Chicago, 1996.
- Frangipane 1997 M. Frangipane, "A 4th-millennium temple/palace complex at Arslantepe-Malatya. north-south relations and the formation of early state societies in the northern regions of greater Mesopotamia", *Paléorient* 23-1, 1997, 45-73.
- Frangipane 2011 M. Frangipane, "Trade Versus Staple Economy: Some Remarks on the Background of Mesopotamian Urbanization [Review of Ancient Mesopotamia at the Dawn of Civilization: The Evolution of an Urban Landscape, by G. Algaze]", *Current Anthropology* 52/2, 2011, 300-301.
- Gallagher – Robinson 1953 J. Gallagher, R. Robinson "The Imperialism of Free Trade", *The Economic History Review*, vol. 6, no. 1, 1953, 1-15.
- Goldstone 2002 J. A. Goldstone, "Efflorescences and Economic Growth in World History: Rethinking the "Rise of the West" and the Industrial Revolution", *Journal of World History* 13/2, 2002, 323-389.
- Heilbroner 1967 R. L. Heilbroner, "Do Machines Make History?", *Technology and Culture* 8/3, 1967, 335-345.
- Helwing 1999 B. Helwing, "Cultural Interaction at Hassek Höyük, Turkey. New Evidence from Pottery Analysis", *Paleorient* 25/1, 1999, 91-99.
- Helwing 2002 B. Helwing, *Hassek Höyük II: die spätchalkolithische keramik*, Tübingen, 2002.
- Johnson 1973 G. A. Johnson, *Local Exchange and Early State Development in Southwestern Iran*, Michigan, 1973.
- Kouchoukos 1998 N. T. Kouchoukos, *Landscape and social change in late prehistoric Mesopotamia*, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Yale University, New Haven, 1998.
- Kouchoukos – Wilkinson 2007 N. Kouchoukos, T. Wilkinson, "Landscape Archaeology in Mesopotamia: Past, Present and Future", *Settlement and Society: Essays Dedicated to Robert McCormick Adams*, ed. E. C. Stone, 2007, 1-18.

- Le Brun 1971 A. Le Brun, "Recherches stratigraphiques a l'Acropole de Suse, 1969-1971", *Cahiers de la Délégation Archéologique Française en Iran* 1, 1971, 163-216.
- Le Brun 1978 A. Le Brun, "Le niveau 17B de l'Acropole de Suse", *Cahiers de la Délégation Archéologique Française en Iran* 9, 1978, 57-154.
- Mokyr 1990 J. Mokyr, *The Lever of Riches: Technological Creativity and Economic Progress*, Oxford, 1990.
- Matthews 2003 R. Matthews, *The Archaeology of Mesopotamia Theories and Approaches*, London, 2003.
- McMahon 2010 A. McMahon, "Ancient Mesopotamia at the Dawn of Civilization: the Evolution of an Urban Landscape, by Guillermo Algaze, 2008, *Cambridge Archaeological Journal* 20/1, 2010, 134-135.
- McMahon et al. 2007 A. McMahon, J. Oates, S. Al-Quntar, M. Charles, C. Colantoni, M. M. Hald, P. Karsgaard, L. Khalidi, A. Soltysiak, A. Stone, J. Weber, "Excavations at Tell Brak 2006-2007", *Journal Iraq* 69, 2007, 145-171.
- Nissen 2002 H. J. Nissen, "Uruk Key Site of the Period and Key site of the Problem" *Arte facts of Complexity: Tracking the Uruk in the Near East*, ed. J. N. Postgate, 2002, 1-16.
- Oates 1993 J. Oates, "Trade and Power in the Fifth and Fourth Millennia BC: New Evidence from Northern Mesopotamia", *World Archaeology* 24/3, 403-422.
- Pollock 1994 S. Pollock, "Emergence of Civilization Review of The Uruk World System. The Dynamics of Expansion of Early Mesopotamian Civilization by G.Algaze", *Science* 264/5164, 1994, 1481-1482.
- Potts 2004 D. T. Potts, "The Uruk Explosion:More Heat than Light", *The Review of Archaeology* 25/2, 2004, 19-28.
- Reichel 2009 C. Reichel, "Beyond the Garden of Eden: Competition and Early Warfare in Northern Syria (4500-3000 B.C.)", *Tagungen des Landesmuseums Für Vorgeschichte Halle* 2, 2009, 17-30.
- Renette et al. 2021 S. Renette, K. Abu Jayyab, E. Gibbon, M. P. Lewis, Z. A. Qadir, R. Cabral, A. G. Tomé, "Late Chalcolithic ceramic development in southern Iraqi Kurdistan: The stratigraphic sounding at Kani Shaie", *Iraq* 83, 2021, 119-166.
- Robinson et al. 1961 R. Robinson, J. Gallagher ve D. Alice, *Africa and the Victorians: the Officia Mind of Imperialism*, London, 1961.
- Robinson 1976 R. Robinson, "Non-European Foundations of European Imperialism: Sketch for a Theory of Collaboration", *Imperialism: The Gallagher and Robinson Controversy*, ed. W. R. Louis, 1976, 128-152.
- Rothman 1993 M. S. Rothman, "Another Look at the 'Uruk Expansion' from the Tigris Piedmont" *Between the Rivers and Over the Mountains: Archaeologica Anatolica et Mesopotamica Alba Palmieri Dedicata*, eds. M. Frangipane, M. Hauptmann, M. Liverani, P. Matthiae, M. Mellink, 1993, 163-176.
- Rothman 2001 M. S. Rothman, "The Local and the Regional: An Introduction", *Uruk Mesopotamia & Its Neighbors: Cross-Cultural Interactions in the Era of State Formation*, ed. M. S. Rothman, 2001, 27-83.

- Rothman 2002a M. S. Rothman, "Tepe Gawra: Chronology and Socio-Economic Change in the Foothills of Northern Iraq in the Era of State Formation", *Artefacts of Complexity: Tracking the Uruk in the Near East*, ed. J. N. Postgate, 2002, 49-77.
- Rothman 2002b M. S. Rothman, *Tepe Gawra: The Evolution of a Small Prehistoric Center in Northern Iraq*, Philadelphia, 2002.
- Rothman 2013 M. S. Rothman, "Interpreting the Role of Godin Tepe in the 'Uruk Expansion'", *Ancient Iran and its Neighbours: Local Developments and Long-range Interactions in the Fourth Millennium BC.*, British Institute of Persian Studies Archaeological Monograph Series III, ed. C. Petrie, 75-91.
- Rothman – Badler 2011 M. S. Rothman, V. R. Badler, "Contact and Development in Godin Period VI", *On the High Road: The History of Godin Tepe, Iran*, eds. M. S. Rothman, H. Gopnik, 2011, 67-137.
- Schwartz 2001 G. M. Schwartz, G. M. "Syria and the Uruk Expansion", *Uruk Mesopotamia & its neighbors: cross-cultural interactions in the era of state formation*, ed. M. S. Rothman, 2001, 233-264.
- Selz 2020 G. J. Selz, "The Uruk Phenomenon", *The Oxford History of the Ancient Near East I: From the Beginnings to Old Kingdom Egypt and the Dynasty of Akkad*, eds. K. Radner, N. Moeller, D. Potts, 2020, 163-244.
- Stein 1998 G. J. Stein, "World Systems theory and alternative modes of interaction in the archaeology of culture contact", *Studies in Culture Contact: Interaction, Culture Change, and Archaeology*, ed. J. G. Cusick, 1998, 220-255.
- Stein 1999 G. J. Stein, *Rethinking World-Systems: Diasporas, Colonies, and Interaction in Uruk Mesopotamia*, Tucson, 1999.
- Stein 2001 G. J. Stein, "Indigenous Social Complexity at Hacinebi (Turkey) and the Organization of Uruk Colonial Contact", *Uruk Mesopotamia & Its Neighbors: Cross-Cultural Interactions in the Era of State Formation*, ed. M. S. Rothman, 2001, 265-305.
- Stein 2005a G. J. Stein, "The political economy of Mesopotamian colonial encounters", *The Archaeology of Colonial Encounters. Comparative Perspectives*, ed. G. J. Stein, 2005, 143-171.
- Stein 2005b G. J. Stein, "The Comparative Archaeology of Colonial Encounters", *The Archaeology of Colonial Encounters. Comparative Perspectives*, ed. G. J. Stein, 2005, 3-31.
- Stein 2012 G. J. Stein, "The development of indigenous social complexity in Late Chalcolithic Upper Mesopotamia in the 5th-4th millennia BC-an initial assessment", *Origini* 34, 2012, 125-151.
- Stein – Özbal 2007 G. J. Stein, R. Özbal, "A Tale of Two Oikumenai: Variation in the Expansionary Dynamics of 'Ubaid and Uruk Mesopotamia", *Settlement and Society Essays Dedicated to Robert McCormick Adams*, ed. E. C. Stone, 2007, 329-342.
- Stein – Wattenmaker 1990 G. Stein, P. Wattenmaker, "On the Uruk Expansion", *Current Anthropology*, 31/1, 66-69.
- Tomé et al. 2016 A. Tomé, R. Cabral, S. Renette, "The Kani Shaie Archaeological Project", *The Archaeology of the Kurdistan Region of Iraq and Adjacent Regions*, eds. K. Kopanias, J McGinnis, 2016, 427-435.

- Ur 2010 J. A. Ur, "Cycles of Civilization in Northern Mesopotamia, 4400-2000 BC.", *Journal of Archaeological Research* 18/4, 2010, 387-431.
- Ur et al. 2007 J. A. Ur, P. Karsgaard, J. Oates, "Early Urban Development in the Near East", *Science* 317/5842, 2007, 1188.
- Ur et al. 2021 J., Ur, N. Babakr, R. Palermo, P. Creamer, M. Soroush, S. Ramand, K. Nováček, "The Erbil Plain Archaeological Survey: Preliminary Results, 2012-2020", *Iraq* 83, 2021, 205-243.
- Vallet 2020 R. Vallet, "Early Uruk Expansion in Iraqi Kurdistan: New Data from Girdi Qala and Logardan", *Proceedings of the 11th International Conference on the Archaeology of the Ancient Near East 2*, eds. A. Otto, M. Herles, 2020, 445-462.
- van Driel – van Driel -Murray 2023a G. van Driel, C. van Driel-Murray, *Jebel Aruda: An Uruk Period Temple and Settlement in Syria (Volume I)*, Leiden, 2023.
- van Driel – van Driel-Murray 2023b G. van Driel, C. van Driel-Murray, *Jebel Aruda: An Uruk Period Temple and Settlement in Syria (Volume II)*, Leiden, 2023.
- Wallerstein 1974 I. Wallerstein, *The Modern World System, Capitalist Agriculture and the Origins of the European World Economy in the Sixteenth Century*, New York, 1974.
- Wallerstein 2004 I. Wallerstein, *Dünya-Sistemleri Analizi Bir Giriş*, İstanbul, 2004.
- Wallerstein 2010 I. Wallerstein, *Modern Dünya Sistemi 1 Kapitalist Tarım ve 16. Yüzyılda Avrupa Dünya Ekonomisinin Kökenleri*, İstanbul, 2010.
- Weiss – Young 1975 H. Weiss, T. C. Young, "The Merchants of Susa: Godin V and Plateau-Lowland Relations in the Late Fourth Millennium BC", *Iran* 13/1, 1975, 1-17.
- Wright 1981 H. T. Wright, "The Southern Margins of Sumer Archaeological Survey of the Area of Eridu and Ur", *Heartland of Cities: Surveys of Ancient Settlement and Land Use on the Central Floodplain of the Euphrates*, ed. R. McC. Adams, 1981, 295-346.
- Wright 1995 H. T. Wright, "Review of The Uruk World System: The Dynamics of Expansion of Early Mesopotamian Civilization, by Guillermo Algaze", *American Anthropologist* 97/1, 1995, 151-152.
- Wright – Johnson 1975 H. T. Wright, G. A. Johnson, "Population, Exchange, and Early State Formation in Southwestern Iran", *American Anthropologist* 77/2, 1975, 267-289.
- Wright – Johnson 1985 H. T. Wright, G. A. Johnson, "Regional Perspectives on Southwest Iranian State Development", *Paléorient* 11/2, 1985, 25-30.
- Wright – Rupley 2001 H. T. Wright, E. S. A. Rupley, "Calibrated Radiocarbon Age Determinations of Uruk-Related Assemblages", *Uruk Mesopotamia & Its Neighbors: Cross-Cultural Interactions in the Era of State Formation*, ed. M. S. Rothman, 2001, 85-122.
- Young 1995 T. C. Young, "Review of The Uruk World System: The Dynamics of Expansion of Early Mesopotamian Civilization, by G. Algaze", *Bulletin of the American Schools of Oriental Research* 297, 1995, 84-85.

SUMMARY

Uruk material culture, which originated in Southern Mesopotamia, was identified at various sites across Northern Mesopotamia and Iran beginning in the second quarter of the 4th millennium BC. This distribution has generated scholarly debate. While some researchers interpret the presence of Uruk material in these regions through frameworks such as the “Uruk World System” and “Uruk Imperialism,” others who avoid making definitive conclusions prefer to use the term “Uruk Phenomenon.”

To explain the interactions between southern Mesopotamian and local communities, scholars have developed a range of models. These models, based on archaeological data, also draw on approaches from disciplines such as sociology, anthropology and economics. Broadly, they fall into two categories: those that define the relationship as asymmetrical, with southern centres exerting dominance, and those that describe it as symmetrical and reciprocal.

Among the economically based models addressing the Uruk Phenomenon on a Mesopotamian scale, two stand out: Algaze's *Uruk World System* and Stein's *Trade-Diaspora* and *Distance-Equity* models. Algaze's work on the Uruk World System covers nearly 40 years, beginning with his doctoral dissertation, *Mesopotamian Expansion and Its Consequences: Informal Empire in the Late Fourth Millennium B.C.* (1986). His ideas were first outlined in the article “The Uruk Expansion: Cross-cultural Exchange in Early Mesopotamian Civilisation,” and later developed into a comprehensive model in his 1993 book *The Uruk World System: The Dynamics of Expansion of Early Mesopotamian Civilisation*. The model has prompted extensive discussion and faced significant criticism, particularly during the 1990s, as new archaeological findings from Northern Mesopotamia challenged some of its assumptions. Algaze revised his approach to incorporate these criticisms and integrate archaeological discoveries from fieldwork conducted in Northern Iraq over the past 15 years. These updates reflect an effort to refine his earlier interpretations.

Criticism of Algaze's model has focused on several issues, including the roles and characteristics assigned to specific settlements, the neglect of alternative interpretations of the archaeological record and the reliance on analogy or hypothesis in the absence of conclusive evidence. As a result, his proposal has often been viewed as speculative and open to challenge. Nevertheless, his interdisciplinary perspective, broad-scale approach to Uruk interaction and substantial contributions to the literature have been widely acknowledged.

This article, while critically engaging with Algaze's arguments, also aims to emphasise the significance of his scholarly contribution. Regardless of the strength of its core claims, the Uruk World System provides valuable insight into the process of building, defending and developing models in archaeological research. To highlight this, the article considers the development of the Uruk World System over time, dividing Algaze's studies into two phases: early and recent works. The interpretation of archaeological data in Algaze's model has frequently been the subject of criticism. These critiques target, among other issues, the roles and characteristics assigned to settlements within the Uruk World System; the disregard of alternative, plausible interpretations of the archaeological record; and the heavy reliance on analogical or hypothetical inferences in the absence of sufficient data. Although debate continues, future archaeological excavations and surface surveys, along with the expansion of available data, may reshape current evaluations of Algaze's model or support alternative approaches to World-System analysis in early Mesopotamian contexts.